

WSTĘP

SYTUACJA POLITYCZNA I SPOŁECZNA ŻYDÓW W OSTATNICH DEKADACH XIX WIEKU

Wprowadzenie

Teodor Herzl żył w czasach, które były naznaczone ważnymi wydarzeniami politycznymi i społecznymi. Przełom XIX i XX w. to okres burzliwych zmian, w którym wiele narodów dążyło do uzyskania niepodległości i samostanowienia. W Europie, w szczególności w Europie Wschodniej, narastały napięcia etniczne i narodowe. W Imperium Osmańskim, do którego należała Palestyna, stopniowo nasilał się konflikt między Żydami, Arabami i innymi grupami etnicznymi¹. Wielu Żydów żyło w nędzy i nie miało równych praw obywatelskich. W tym samym czasie antysemityzm był powszechny w Europie i prowadził do dyskryminacji oraz prześladowań. Wielu Żydów zaczęło szukać rozwiązań tej sytuacji, a niektórzy zaczęli rozważać

1 Spowodowane było to przede wszystkim imigracją Żydów realizowaną między innymi w ramach prywatnych inicjatyw zamożnych rodów finansowych żydowskiego pochodzenia. W 1860 r. pojawił się tak zwany nowy jiszuw, który ostatecznie przyczynił się do wzmocnienia żydowskiego osadnictwa w Palestynie. Należy pamiętać, że już w 1841 r. założono tam pierwszą żydowską osadę rolniczą skupioną wokół uprawy pomarańczy, która była realizacją idei rabina Cwi Hirsza Kaliszera. Chodziło o rewolucyjną uprawę, która miała przyczynić się do stworzenia podstaw ekonomicznych do rozwoju żydowskiej społeczności w Palestynie. To utopijne przedsięwzięcie zostało sfinansowane przez Mosesa Montefiorego i nie zakończyło się powodzeniem. Po 1870 r. żydowskie osadnictwo rolnicze w Palestynie finansował baron Edmond James de Rothschild, współzałożyciel The Palestine Jewish Colonization Association. Po 1881 r. mamy okres wzmożonej migracji żydowskiej nazywany „pierwszą aliją”. W dużej części także finansowana przez Rothschilda, spowodowała napływ przede wszystkim Żydów ze wschodniej i południowej Europy.

powrót do Ziemi Izraela – Palestyny – jako możliwość stworzenia bezpiecznego i niezależnego państwa dla Żydów. W Europie Zachodniej i Ameryce Północnej rozwijały się ruchy syjonistyczne, które dążyły do realizacji tego celu. Wielu intelektualistów, działaczy społecznych i polityków angażowało się w tę sprawę, a Teodor Herzl należał do grona najważniejszych i najbardziej wpływowych liderów ruchu syjonistycznego. Zarazem jednak sytuacja polityczna była skomplikowana, ponieważ wiele państw i mocarstw miało swoje interesy w regionie Bliskiego Wschodu, ponadto w ostatnich dekadach XIX w. i na początku XX w. obserwowano wzrost napięcia między grupami mocarstw, co ostatecznie doprowadziło do największego konfliktu militarnego w dziejach. Sprawa żydowska nie stanowiła pierwszoplanowego zagadnienia, raczej była traktowana marginalnie przez wielkich przywódców świata, zajętych własnymi problemami i konfliktami. Jednak wśród polityków i dyplomatów negocjowano różne plany i propozycje dotyczące przyszłości Palestyny oraz roli Żydów na tym obszarze.

Sytuacja Żydów

W ostatnich dekadach XIX w. społeczności żydowskie w Europie stanęły w obliczu różnorodnych wyzwań i trudności. Należy przy tym wskazać na zasadnicze różnice w położeniu Żydów w Europie Zachodniej a w Europie Środkowej i Wschodniej. Trwająca od około tysiąca lat diaspora żydowska przeszła wielką zmianę, której wyznacznikiem była rewolucja francuska. Rewolucja przyniosła Żydom przede wszystkim wyzwolenie polityczne, które spowodowało stopniową emancypację, ale też asymilację większości Żydów zamieszkujących Europę Zachodnią (Francja, Wielka Brytania, Niemcy). Te procesy praktycznie nie występowały w Europie Środkowej i Wschodniej (głównie w carskiej Rosji), gdzie bytowały największe masy żydowskiej diaspor. Na tych obszarach emancypacja i asymilacja były rzadkością, a zdecydowana większość Żydów funkcjonowała w tradycyjnych religijnych rabinackich wspólnotach. Bardzo ważnym elementem wewnętrznej struktury europejskiej diaspory była także asymetria ekonomiczna, która polegała na tym, że wschodnia diaspora w zdecydowanej większości pozostała spauperyzowana, podczas gdy na Zachodzie Żydzi funkcjonowali w dużo lepszych warunkach ekonomicznych. Punktem wspólnym kondycji całej diaspory żydowskiej w Europie były ograniczenia wynikające z warunków zewnętrznych. Diasporze ciążyły stale obecne bariery społeczne, które wynikały z historii osadnictwa żydowskiego w Europie już od czasów średniowiecza. Były to silne przekonania oparte na tradycyjnym antysemityzmie, polityce izolacjonizmu wspólnoty żydowskiej (miała ona dwojaką postać: izolacja narzucana przez chrześcijańską większość oraz

izolacja wewnętrzna zakorzeniona w tradycji judaistycznej) i wynikającej z nich specyfiki ekonomicznej Żydów. Poniżej przedstawię krótki ich opis w kontekście ostatnich dekad XIX w.

Antysemityzm

Antysemityzm był najstarszym i nieustannie towarzyszącym Żydom zjawiskiem w historii. Przybierał różne formy i funkcjonował z różnym nasileniem przez wieki, niemniej w drugiej połowie XIX w. pogłębił się pod wpływem nowych nurtów. Powszechny w wielu krajach europejskich stał się poważnym problemem dla społeczności żydowskich. Obserwowany w tamtym czasie wzrost nastrojów antysemitycznych spowodował dyskryminację i prześladowania Żydów w różnych dziedzinach życia, takich jak: edukacja, zatrudnienie, dostęp do miejsc publicznych i polityczne prawa obywatelskie. Antysemityzm pod wpływem rodzących się nacjonalizmów, powszechnej idei ewolucjonizmu, a także rozwijanych koncepcji rasowych przybrał postać koncepcji biologicznej. Była to zmiana istotna, ponieważ dawny antysemityzm oparty na przesłankach religijnych stracił swą pozycję i został zastąpiony przez silniejsze, „naukowe” argumenty, które wskazywały na naturalną – bo zakorzenioną biologicznie, a zatem uzasadnianą „naukowo” – odmienność Żydów, przede wszystkim ich skłonność do pewnych zachowań i działań, które odbierano negatywnie. Naukowo uzasadniane różnice rasowe były faworyzowane przez nacjonalistyczną narrację i przy wydatnej pomocy państwa (jako państwa narodowego) sprzyjały wytworzeniu nowego, niekorzystnego obrazu Żydów. W myśl tej nowej charakterystyki wskazywano destrukcyjną rolę Żydów w różnych dziedzinach życia nie tyle religijnego, co społecznego, na przykład w obszarze ekonomii (zarzutem było opanowanie handlu i kontrola nad nim), polityki (przeświadczenie o tajnym żydowskim światowym spisku²) czy kultury i edukacji („psucie” sztuki, nadreprezentacja Żydów wśród wolnych zawodów). Przedstawiano Żydów jako główną przeszkodę w tworzeniu narodów, walce o polityczną niepodległość (doskonale widać to na przykładzie Polski pod zaborami) czy też w staraniach o poprawę warunków życia klasy robotniczej w starciu z brutalnym i nastawionym na zysk kapitalizmem. Powodowało to niechęć klasy robotniczej, która obwiniała Żydów o swoje cierpienia i wszelkiego rodzaju nierówności obecne w realiach krwawego kapitalizmu. Kapitalizm stał się niemal

2 Ogromną karierę zrobiły słynne *Protokoły Mędrców Syjonu* – sfabrykowany tekst rosyjskiej tajnej policji, ochrony, który szybko zdobył popularność i przełożony na wiele języków napędzał antysemityzm i ogólnie niechętny stosunek do Żydów w całej Europie, a także w Stanach Zjednoczonych (warto wskazać, że wielkim entuzjastą tego dzieła był Henry Ford, który sponzorował przekład i wydanie angielskiej wersji oraz mocno zaangażował się w jego propagowanie).

synonimem żydowskości, obwinianej o wszelkie zło. Te tendencje występowały z różnym nasileniem w całej Europie, wyraźniejsze były oczywiście na obszarach, na których istniały antagonizmy społeczne, gospodarcze czy polityczne, czyli tam, gdzie mieszkala zdecydowana większość Żydów.

W Austrii, ojczyźnie Teodora Herzla, nastroje antysemickie były wyraźnie widoczne i znalazły swoje odbicie w kierunku polityki i w powszechnym postępowaniu wspólnoty społecznej. Wykorzystanie antysemityzmu w bezpośredniej walce politycznej nie stanowiło wyjątku, na przykład w okresie wyborów burmistrza Wiednia w 1894 r. Jednym z kandydatów był wówczas wiedeński adwokat Karl Lueger, który bezwzględnie wykorzystywał antysemicką retorykę w swojej kampanii wyborczej, zdobywając poparcie społeczne. Okazało się, że grając kartą antysemicką, można zdobyć popularność potrzebną do zrealizowania celu politycznego. Znamienne jest, że po objęciu stanowiska burmistrza Lueger zrezygnował z antysemickiej postawy, czyli traktował ją tylko jako narzędzie walki politycznej. Niestety, odniesiony przez niego sukces zachęcił wielu naśladowców do realizacji antysemickich postulatów politycznych³.

Podobnie w Niemczech – poglądy antysemickie wyrażał otwarcie między innymi Richard Wagner, wybitny kompozytor i myśliciel. Jego pisma, choćby *Żydostwo w muzyce*, miały wpływ na rosnące nastroje antysemickie w społeczeństwie niemieckim. Wagner bezceremonialnie oskarżał Żydów o destrukcyjny wpływ na niemiecką (aryjską) kulturę i kondycję społeczną, obwiniając ich na przykład o psucie „narodowej” muzyki.

Zupełnie odrębnym zagadnieniem było zjawisko antysemityzmu obecne w centralnej, południowej i wschodniej Europie, w regionach zamieszkałych przez większość żydowskiej diaspory. Obecna tam niechęć do Żydów nadal opierała się na tradycyjnym religijnym antysemityzmie i nie zmieniały tej tendencji nowe wpływy z Zachodu, czyli biologiczny i naukowy antysemityzm. Na tym religijnym tle obserwowano w Europie Wschodniej zjawiska, które już prawie zniknęły na Zachodzie, mianowicie brutalne pogromy, gwałtowne ataki na żydowskie społeczności. Pogromy wiązały się z przemocą fizyczną, grabieżą i niszczeniem żydowskiej własności. Były to tragiczne wydarzenia pojawiające się cyklicznie, szczególnie w Rosji⁴. Często stanowiły element walki politycznej – inspirowane i kontrolowane przez władze miały neutralizować niezadowolenie społeczne. Wszystkie te działania umacniały wśród ludzi nienawiść, uprzedzenia i bardzo negatywny obraz Żydów.

3 Na Luegera jako jednego ze swoich protagonistów powoływał się Hitler.

4 Właśnie jeden z takich cyklów pogromów w 1881 r. stał się początkiem tak zwanej pierwszej aliji.

Przykładem jednego z najbardziej znanych pogromów jest pogrom w Kiszyniowie, który miał miejsce w 1903 r. Kiszyniów, obecnie stolica Mołdawii, wówczas znajdował się pod panowaniem Imperium Rosyjskiego. Pogrom w Kiszyniowie był jednym z najbrutalniejszych i najbardziej krwawych ataków na żydowską społeczność. Podczas tych wydarzeń tłumy napastników napadały na żydowskie domy, sklepy i synagogi, katowały i mordowały Żydów. Szacuje się, że w wyniku pogromu zginęło około 49 osób, a wiele innych zostało rannych⁵.

Pogromy miały poważne konsekwencje dla społeczności żydowskich w Europie Wschodniej. Oprócz strat w ludziach i mieniu wpływały na poczucie bezpieczeństwa i stabilności Żydów, a także na ich perspektywy życiowe i przyszłość. Były traumatycznymi wydarzeniami, które pogłębiały lęki, nienawiść i poczucie wyobcowania. Przyczyniły się one w decydującym stopniu do zwiększenia aktywności migracyjnej, uruchomiły także ruchy polityczne związane z budowaniem samoświadomości żydowskiej i silnej społeczności, która w ramach walki politycznej może zdobywać prawa równe innym społecznościom, grupom etnicznym czy wreszcie narodom⁶.

Ograniczenia prawne Żydów

Od stuleci w Europie Żydzi podlegali różnym ograniczeniom prawnym. W niektórych krajach wprowadzano ustawy antyżydowskie, które ograniczały prawa obywatelskie i ekonomiczne Żydów, na przykład poprzez wprowadzenie limitu przyjęć na uczelniach czy ograniczenia w dostępie do niektórych zawodów. Oto kilka przykładów takich aktów prawnych ustanowionych w realiach XIX w. w Europie Środkowej:

1. Ustawa o *numerus clausus*. Ustawa wprowadzona w Austro-Węgrzech w 1887 r., ograniczała liczbę Żydów dopuszczanych do uczelni. Określano limit procentowy dla Żydów w zależności od populacji ogólnej, co miało na celu utrudnienie im dostępu do edukacji na poziomie akademickim.

-
- 5 Relacje z pogromów oraz ich analizy można znaleźć w literaturze przedmiotu zgłębiającej te tragiczne wydarzenia. Simon Dubnow, historyk żydowski, w swoim dziele *History of the Jews in Russia and Poland* szczegółowo opisuje pogromy jako część szerszego kontekstu życia Żydów w Rosji. Dubnow analizuje przyczyny, przebieg i skutki tych ataków, ukazując skalę cierpienia i traumatyczne doświadczenia Żydów. Inny przykład to praca Jonathana Frankela *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*, która bada wpływ pogromów na Żydów zamieszkujących tzw. Pale of Settlement, czyli obszar, na którym Żydzi mieli prawo osiedlać się w Imperium Rosyjskim. Frankel analizuje, jak pogromy wpływały na proces kształtowania się ruchów rewolucyjnych wśród Żydów i ich dążenie do zmiany sytuacji społecznej i politycznej.
 - 6 Wnioski z tych tragicznych wydarzeń są nadal badane i dyskutowane w literaturze przedmiotu, ponieważ pogromy stanowią ważny element historii Żydów i są istotne dla zrozumienia ich doświadczeń w Europie Wschodniej w tamtym okresie.

2. Ustawy o zawodach. Wprowadzane w różnych krajach europejskich, takich jak Niemcy i Austria, ograniczały możliwość wykonywania przez Żydów niektórych zawodów. Nakładano limity procentowe lub wprowadzano inne wymogi, które utrudniały Żydom dostęp do określonych dziedzin zawodowych.
3. Ustawy dotyczące zamieszkania. W niektórych krajach wprowadzano ustawy ograniczające możliwość zamieszkania Żydów w określonych dzielnicach lub miastach. Stawiano im ograniczenia w dostępie do nieruchomości lub wprowadzano inne przepisy, które utrudniały pełne uczestnictwo w życiu społecznym.

Szczególnie trudna była sytuacja Żydów w Rosji i Rumunii. W XIX w. w tych krajach wprowadzono akty prawne, które miały na celu jeszcze większe ograniczenie ich praw i dyskryminację. Oto kilka przykładów dotyczących tych krajów:

1. Prawo o osiedlaniu się. W Rosji w XIX w. wprowadzono surowe prawo, które ograniczało swobodę przemieszczania się i osiedlania Żydów na określonych obszarach.
2. Ustawa o obywatelstwie. W Rumunii w 1880 r. wprowadzono ustawę, która utrudniała Żydom uzyskanie obywatelstwa rumuńskiego i ograniczała ich prawa obywatelskie.

W obu tych krajach akty prawne wprowadzone w XIX w. miały na celu ograniczenie praw społeczności żydowskiej, jej dyskryminację i marginalizację. Regulacje te miały poważne konsekwencje, utrudniając Żydom pełne uczestnictwo w życiu społecznym, polityce i gospodarce.

Asymilacja i powrót do Ziemi Obiecanej

W odpowiedzi na rosnący antysemityzm i trudności z integracją w społeczeństwach europejskich niektórzy Żydzi dążyli do asymilacji, czyli adaptacji do kultury i stylu życia większościowej populacji. Już od czasów oświecenia można było zauważyć ruchy asymilacyjne i integracyjne, na przykład w ramach haskali, czyli żydowskiego oświecenia. Pojawiły się wtedy idee integracji Żydów z większościovym społeczeństwem poprzez edukację, asymilację i modernizację. Myśliciele haskali, których najważniejszym przedstawicielem jest bez wątpienia Mojżesz Mendelssohn, propagowali ideę równouprawnienia Żydów i budowania ich własnej tożsamości.

Jednocześnie, podobnie jak w niemal całej historii żydowskiej diaspory, żywa pozostawała idea powrotu z wygnania. Była ona mocno zakorzeniona w tradycji religijnej, zgodnie z którą wygnanie postrzegano jako karę za grzechy wobec Boga, a powrót do Ziemi Obiecanej – Erec Israel – stanowił przedmiot nadziei. Jeszcze przed wystąpieniem Teodora Herzla w 1896 r. (ściślej mówiąc, przed powstaniem ruchu

syjonistycznego, który nie tylko z Herzlem jest związany)⁷ istniały podobne ruchy i idee promujące powrót Żydów do Ziemi Obiecanej. Jednym z nich był ruch Chibat Syjon (Miłość do Syjonu) założony w drugiej połowie XIX w. i krzewiący ideę powrotu do Ziemi Izraela jako miejsca narodowego odrodzenia.

Emigracja

W obliczu prawnych ograniczeń i społecznych prześladowań wielu Żydów decydowało się na emigrację, szukając lepszych warunków życia i większej wolności religijnej. W XIX w. i na początku XX w. dwoma głównymi kierunkami emigracyjnymi Żydów były Stany Zjednoczone i Palestyna.

Emigracja z Europy do Stanów Zjednoczonych mieściła się w szerszym kontekście emigracji mas ludności w tamtym czasie i miała przede wszystkim podstawę ekonomiczną. Jej celem była natychmiastowa poprawa warunków życia i nadzieja na sukces finansowy. Dynamicznie rozwijające się Stany Zjednoczone uchodziły za kraj wolności i obfitujący w niemal nieograniczone dobra. Emigranci żydowscy, podobnie jak inni mieszkańcy Europy, zwłaszcza Wschodniej, masowo wyjeżdżali do Stanów Zjednoczonych w nadziei na zmianę losu. Dostawali tam możliwość rozwoju gospodarczego i społecznego, zakładali własne przedsiębiorstwa, angażowali się w handel, przemysł, bankowość i inne dziedziny. Często tworzyli również własne społeczności i instytucje religijne, które umożliwiały im utrzymanie tożsamości kulturowej.

Palestyna, w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, cieszyła się zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem emigrantów. Tym, co skłaniało Żydów do osiedlania się w tej biednej krainie, było przekonanie o słuszności wyboru tradycji płynące z religii oraz warunki społeczno-polityczne. Emigracja do Palestyny wydawała się dobrą odpowiedzią na rosnący antysemityzm i trudności z integracją w społeczeństwach europejskich, szczególnie że ruch syjonistyczny motywował do tworzenia w Palestynie załączków żydowskiego państwa. Emigranci żydowscy przybywali do Palestyny, budowali domy i rozwijali infrastrukturę. Później, w ramach ruchu syjonistycznego, społeczności żydowskie tworzyły kibuce, które miały na celu rozwój rolnictwa i umocnienie żydowskiej obecności w regionie.

Wszystkie wymienione wyżej czynniki kształtowały świadomość diaspory żydowskiej w Europie i wpływały na pogarszającą się sytuację. Mimo trudności Żydzi regularnie przyczyniali się do rozwoju kluczowych dziedzin życia, takich jak: nauka,

7 Mam na myśli na przykład słynną Konferencję Katowicką z 1884 r., którą można uznać za historyczny początek ruchu syjonistycznego, choć jeszcze bez dokładnego określenia jego ram i programu, a także ostatecznie bez realnych skutków.

sztuka, biznes czy polityka, i odgrywali ważną rolę w społecznościach, w których żyli. W takiej właśnie intrygującej, pełnej kontrastów społecznej atmosferze pojawił się i zaczął działać Teodor Herzl.

Teodor Herzl – krótka biografia

Wczesne lata i kształtowanie się poglądów

Teodor Herzl, austriacki dziennikarz, prawnik i założyciel ruchu syjonistycznego, urodził się 2 maja 1860 r. w Budapeszcie, w mieszczańskiej zasymilowanej żydowskiej rodzinie. We wczesnych latach życia podążał za różnorodnymi wpływami intelektualnymi i społecznymi. Wykazywał żywe zainteresowanie literaturą, filozofią i socjologią, które kształtowały jego późniejszy światopogląd. Po ukończeniu szkoły średniej Herzl podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Wiedeńskim. Tam zaangażował się w ruch studencki, gdzie spotkał innych młodych intelektualistów i pracował nad ideami dotyczącymi spraw społecznych i politycznych. W tym okresie Herzl obserwował z bliska rosnący antysemityzm i trudności, jakie Żydzi napotykali w społeczeństwie austriackim.

Studia prawnicze zaowocowały zdobyciem tytułu doktora prawa w 1884 r. Po uzyskaniu dyplomu Herzl rozpoczął karierę dziennikarską. Jego artykuły, które dotyczyły głównie tematów politycznych, społecznych i kulturalnych, przyniosły mu reputację błyskotliwego publicysty. Szybko stał się ważnym redaktorem „Neue Freie Presse”, jednej z czołowych gazet w ówczesnych Austro-Węgrzech, i zyskał możliwość wyrażania swoich poglądów wobec szerokiej publiczności.

Prawdopodobnie w tym czasie zrodziło się jego przekonanie, że asymilacja, czyli adaptacja do kultury i stylu życia większościowej populacji, nie wystarczy, aby rozwiązać problemy, z jakimi borykają się Żydzi. Proces ten nie zmniejszał powszechnego antysemityzmu i Żydzi nadal funkcjonowali jako obcy i byli dyskryminowani w społeczeństwie. Obserwacje i wyciągnięte wnioski skłoniły Herzla do poszukiwania alternatywnych rozwiązań dla swojego narodu i pchnęły go do poważnego zaangażowania się w sprawy polityczne, prócz żywej działalności w sferze kultury⁸.

8 Stawiam tutaj dość ryzykowną, ale, moim zdaniem, uprawnioną tezę, że Herzl już w tym czasie interesował się sprawami żydowskimi i leżały mu one na sercu. Należy zaznaczyć, że taka interpretacja wyklucza się z powszechnie znanym faktem, silnie podkreślanym przez samego Herzla i jego zwolenników, że dopiero wstrząs spowodowany doświadczeniem z aferą Dreyfusa nakierował go na sprawy żydowskie i sprawił, że podjął się zadania, aby radykalnie rozwiązać ten stan poprzez ideę syjonizmu i stworzenia żydowskiego państwa poza Europą, co wiązało się oczywiście z końcem żydowskiej diaspory w Europie. Wydaje się, że jest to element

Herzl i narodziny syjonizmu

W roku 1894 Herzl przybył do Paryża jako korespondent wspomnianej gazety „Neue Freie Presse”. Jego zadaniem było relacjonowanie wydarzeń z Francji i innych krajów zachodnioeuropejskich, ze szczególnym naciskiem na kulturę, ale także na politykę francuskiej republiki.

Okazało się jednak, że pobyt w Paryżu skierował uwagę Herzla na inne tory, co dramatycznie i nieodwracalnie odmieniło jego życie. Wydarzeniem, które spowodowało przemianę, była słynna afera Dreyfusa. Herzl z autentycznym przejęciem obserwował antysemitkę nagonkę na Alfreda Dreyfusa i niesprawiedliwe potraktowanie tego francuskiego oficera żydowskiego pochodzenia. Został on niesłusznie (jak się okazało) oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Afera, a przede wszystkim niezdrowy klimat społeczny, który wywołała, odcisnęła głębokie piętno w umyśle Herzla. Rozmyślenia nad antysemityzmem, głęboko zakorzenionym we francuskim i całym zachodnioeuropejskim społeczeństwie, spowodowały potrzebę znalezienia rozwiązania problemów żydowskiego narodu.

Sprawa Dreyfusa stała się dla Herzla punktem zwrotnym. Gwałtowność ataku antysemitckiego, który nastąpił we Francji, przyniosła Herzlowi przede wszystkim osobisty szok. Mógł się w Paryżu spodziewać wszystkiego, ale nie aż takiej nienawiści do Żydów. Wydawało się, że kilkanaście dekad przemian w świecie zachodnim, które rozpoczęła rewolucja francuska, oraz stopniowy proces asymilacji Żydów do nowo powstałych narodów, czyli Niemców, Francuzów czy Austriaków, zasadniczo zakończyły długie dzieje antysemityzmu w tej części Europy. Sprawa Dreyfusa pozbawiła wszystkich, w tym Herzla, tych złudzeń i uświadomiła dobitnie, że nie ma realnych możliwości wyeliminowania antysemityzmu. Odtąd Herzl był przekonany, że sławna „kwestia żydowska” (*Judenfrage*) zawsze będzie kładła się cieniem na życiu nowoczesnej Europy. Echa tych wszystkich wydarzeń towarzyszyły mu podczas opracowywania koncepcji, jak sam pisał, „nowoczesnego rozwiązania kwestii żydowskiej”, którą przedstawił w dziele pod tytułem *Państwo żydowskie. Próba nowoczesnego rozwiązania kwestii żydowskiej*⁹. Herzl opublikował tekst w 1896 r. i szybko został on odczytany jako program polityczny, przydatny do tworzenia podstaw ideologii

budujący pewną mitologię ruchu syjonistycznego, nadający mu wyraźny hagiograficzny sens. Rzeczywistość wyglądała tak, że Herzl znakomicie zdawał sobie sprawę z tak zwanej kwestii żydowskiej już w okresie wiedeńskim, niemniej dopiero Paryż i wskazana sprawa uruchomiły jego aktywność.

- 9 Zob. Theodor Herzl, *Państwo żydowskie. Próba nowoczesnego rozwiązania kwestii żydowskiej*, przeł. J. Surzyn, Kraków: Austeria, 2006. Książka została powtórnie wydana przez to samo wydawnictwo z nowym wstępem autorstwa Piotra Pazińskiego w roku 2020.

ruchu syjonistycznego. Wyrażono w nim politycznie możliwy do zrealizowania projekt stworzenia państwa żydowskiego i zapoczątkowania nowoczesnego, w dziełnastowiecznym znaczeniu, narodu żydowskiego.

W *Państwie żydowskim* Herzl przedstawił ideę ustanowienia państwa żydowskiego jako rozwiązanie problemów, z jakimi borykał się naród żydowski w Europie, głównie chodziło o zakończenie haniebniej historii antysemityzmu. Autor wyraził przekonanie, że Żydzi powinni dążyć do utworzenia niezależnego państwa, w którym będą mogli żyć bezpiecznie i swobodnie, zgodnie z własnymi tradycjami i wartościami. Herzl argumentował, że taka forma państwa byłaby odpowiedzią na antysemityzm, dyskryminację i prześladowania, z którymi Żydzi się spotykali w przeszłości, ale które, jak się okazało, są żywe także współcześnie¹⁰. *Państwo żydowskie* miało na celu zwrócenie uwagi na potrzebę mobilizacji społeczności żydowskiej i zjednoczenia wszystkich Żydów w Europie wokół tej idei. Herzl wierzył, że tylko poprzez utworzenie niezależnego państwa Żydzi będą mogli, jako nowoczesny i świadomy naród, znaleźć bezpieczeństwo, godność i pełne uczestnictwo w nowoczesnym świecie.

W 1897 r. Herzl zorganizował I Kongres Syjonistyczny w Bazylei, który był pierwszym formalnym spotkaniem przedstawicieli ruchu syjonistycznego. Na kongresie omawiano idee i cele ruchu, a także dyskutowano nad strategią i działaniami na rzecz powstania państwa żydowskiego.

Publikacja *Państwa żydowskiego* oraz organizacja I Kongresu Syjonistycznego były przełomowymi wydarzeniami w historii ruchu syjonistycznego. Herzl stał się jedną z najważniejszych postaci w historii Żydów, ponieważ jego działania jako lidera syjonizmu po wielu latach przyczyniły się do powstania państwa Izrael w 1948 r. Swoją wizję i determinację zapoczątkował ruch, który przetrwał i ma trwały wpływ do dzisiaj.

Działalność polityczna i tworzenie państwa żydowskiego

Po opublikowaniu *Państwa żydowskiego* Herzl poświęcił się pracy na rzecz rozwoju ruchu syjonistycznego i realizacji śmiałej idei ustanowienia państwa żydowskiego. Podróżował po Europie i spotykał się z politykami, dyplomatami oraz innymi

10 Należy odnotować, że Herzl był wychowankiem zachodniej diaspory żydowskiej i w mniejszym stopniu interesował się kwestiami Żydów wschodnich. Nie znaczy to wcale, że ich los był mu całkowicie obcy, jednak problem żydowski postrzegał z perspektywy świata zachodniego. Być może oprócz wspomnianej sprawy Dreyfusa wpływ na przemianę Herzla miały także powtarzające się pogromy i prześladowania Żydów na terenach Rosji i innych krajów tej części Europy. Na pewno radykalizowały one część działaczy żydowskich, powodowały także nasilenie procesów emigracyjnych.

wpływowymi osobistościami, starając się zdobyć poparcie dla syjonizmu. Najważniejszym wydarzeniem stała się organizacja wspomnianego I Kongresu Syjonistycznego, na którym oficjalnie powołano organizację syjonistyczną z Herzlem na czele, a także utworzono agendę niezbędną do jej działania. Herzl podjął niezwykle dynamiczną akcję dyplomatyczną, skupiając się przede wszystkim na negocjacjach z kluczowymi państwami, które mogły pomóc w realizacji idei syjonistycznych. Poniżej przedstawię najważniejsze spotkania i negocjacje Herzla po roku 1897.

W 1901 r. spotkał się z papieżem Leonem XIII w Rzymie. Spotkanie miało na celu zdobycie poparcia Kościoła katolickiego dla idei syjonizmu, nie przyniosło jednak większych rezultatów. Herzl prowadził również negocjacje z Imperium Osmańskim, które wówczas kontrolowało Palestynę. Po długich dyskusjach wewnątrz ruchu syjonistycznego i diaspory żydowskiej, a także po negocjacjach z najważniejszymi państwami stopniowo stawało się jasne, że Palestyna miała być tym miejscem, na którym mogłoby powstać żydowskie państwo. Lider syjonizmu w 1902 r. spotkał się w Stambule z sułtanem Abdul Hamidem II, aby omówić możliwości osadnictwa Żydów w Palestynie. Choć negocjacje nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, okazały się ważnym krokiem w staraniach Herzla o uzyskanie wsparcia dla utworzenia państwa żydowskiego.

Kolejne ważne spotkanie miało miejsce w 1903 r. w Londynie. Herzl rozmawiał tam z brytyjskimi politykami o możliwym wsparciu dla idei syjonizmu i wyjaśniał korzyści, jakie mogłaby mieć Wielka Brytania z powstania nowego państwa w Palestynie. Mimo że to spotkanie nie doprowadziło do natychmiastowych wyników, udało się jednak Herzlowi zdobyć pewną życzliwość brytyjskich elit, co zaprocentowało w latach późniejszych, już po pierwszej wojnie światowej (której Herzl nie dożył, gdyż zmarł dekadę przed jej wybuchem), kiedy Brytyjczycy przejęli kontrolę między innymi nad Palestyną jako terytorium mandatowym¹¹.

Herzl prowadził również rozmowy z innymi przywódcami politycznymi i wpływowymi osobami, na przykład z cesarzem Niemiec Wilhelmem II w Berlinie. Odbył także podróż do Rosji, gdzie rozmawiał z ministrem Sergiuszem Wittem i ministrem spraw wewnętrznych Wiaczesławem Plehmem. Szczególnie podjęcie dialogu z ostatnim rozmówcą budziło szerokie kontrowersje, ponieważ Plehwego oskarżano co najmniej o bierność wobec krwawych pogromów Żydów w Kiszyniowie, a była to wówczas świeża sprawa. Herzl uważał jednak, że należy prowadzić rozmowy także

11 Można powiedzieć, że symbolem poparcia brytyjskiego dla państwa żydowskiego w Palestynie była słynna Deklaracja Balfoura z 1917 r. Oczywiście dokument ten powstał długo po śmierci Herzla i bez wątpienia był efektem starań wielu innych sławnych żydowskich działaczy i polityków. Niemniej symbolicznie można uznać Herzla za inicjatora tych działań.

w Rosji, ponieważ – ze względu na największą diasporę żydowską – jest ona kluczem do realizacji idei powstania żydowskiego państwa. Rosja mogła umożliwić naprawdę olbrzymią emigrację Żydów ze swojego obszaru. Rosyjscy politycy wykazywali zainteresowanie inicjatywą Herzla, widząc w niej szansę na pozbycie się diaspory ze swojego terytorium. Szybko jednak okazało się, że ze względu na polityczne układy, przede wszystkim na stale utrzymujący się stan napięcia w stosunkach z Turcją, plan Herzla z perspektywy rosyjskich elit wydał się nierealny i straciły zainteresowanie dalszymi negocjacjami.

Jak można zauważyć, aktywność międzynarodowa Herzla nie od razu przyniosła pożądane rezultaty, jednak była bardzo potrzebna. Powoli uświadamiała możliwym ówczesnego świata, że problem żydowski w Europie jest ważnym elementem jej dziejów i należy go uwzględniać w politycznych kalkulacjach. Można chyba powiedzieć, że po raz pierwszy w historii Żydzi poprzez swoją reprezentację polityczną stali się siłą, którą rządy europejskich potęg zauważyły i musiały jakoś się do niej odnieść. Herzl zdawał sobie sprawę z konieczności zdobycia zaufania rosnącej w siłę europejskiej opinii publicznej, oprócz poparcia ze strony polityków. Z tego względu organizował publiczne przemówienia i wygłaszał odczyty, głównie w Niemczech, ale także w Szwajcarii, Francji czy w monarchii Habsburgów. Miały one na celu szerzenie idei syjonizmu i przekonywanie szerokiej publiczności, w tym samych Żydów, do potrzeby ustanowienia państwa żydowskiego. Charyzma Herzla i jego retoryczne umiejętności przyciągały uwagę i zdobywały mu wielką sympatię.

Faktem jest, że mimo konieczności rezygnacji z pracy redakcyjnej Herzl nie porzucił pisania. Szczególne miejsce w jego literackiej twórczości zajmuje powieść *Altneuland* wydana w 1902 r. Przedstawia ona wizję Herzla, czyli utopijny obraz przyszłego państwa żydowskiego. Opisuje nowoczesne, wysoko rozwinięte technologicznie i etycznie społeczeństwo żydowskie w Palestynie, żyjące w pokoju i równości z innymi narodami.

Idea i realne plany na rzecz państwa izraelskiego były centrum działalności Teodora Herzla i stanowiły fundament ruchu syjonistycznego. Wierzył on, że stworzenie państwa żydowskiego w Ziemi Izraela jest nie tylko dobrym rozwiązaniem obecnych problemów żydowskiego narodu, ale także w przyszłości przyczyni się do zapewnienia bezpiecznego schronienia dla Żydów i umocnienia ich tożsamości narodowej. Jego plan obejmował ustanowienie suwerennego państwa z własnym rządem, prawem i instytucjami. Przygotowane zostały plany infrastruktury, na przykład rozwiniętej sieci transportowej czy terenów osiedli, oraz plany rozwoju rolnictwa i handlu. Herzl zdawał sobie sprawę, że utworzenie nowego państwa wymaga mobilizacji olbrzymich zasobów i środków, które muszą umożliwić przyszłej społeczności żydowskiej rozwój

i samowystarczalność. Konsekwentnie dążył do uzyskania międzynarodowego uznania dla tych tworzonych z rozmachem planów.

Mimo początkowych niepowodzeń w negocjacjach prowadzonych z dyplomacją zainteresowanych państw Herzl kontynuował swoje starania. Organizował kolejne kongresy syjonistyczne i przekonywał coraz więcej osób do swojej idei. Jego charyzma i zdolności oratorskie przyciągały uwagę i zdobywały sympatię słuchaczy. Powszechnie doceniano, że jego przemówienia są spójne z jego działaniami, że nie jest to tylko krasomówczy popis, lecz stoi za tym człowiek prawdziwie oddany sprawie.

Niestety, Herzl zmarł nagle 3 lipca 1904 r. w Edlach w Austrii. Odszedł w stosunkowo młodym wieku, mając zaledwie 44 lata, a jako przyczynę śmierci rozpoznano niewydolność serca. Nagła śmierć lidera była ogromnym wstrząsem dla ruchu syjonistycznego i całej społeczności żydowskiej.

Kontynuacja dziedzictwa Herzla

Po niespodziewanej śmierci Teodora Herzla ruch syjonistyczny stanął przed wyzwaniem kontynuowania jego dziedzictwa. Utracono inspirującego przywódcę, lecz wspólne prace wyłoniły następców, którzy podjęli dzieło. W roku 1905 Chaim Weizmann, bliski współpracownik Herzla, przejął przywództwo ruchu syjonistycznego i jako przewodniczący Światowej Organizacji Syjonistycznej kontynuował pracę. Po powstaniu państwa Izrael w 1948 r. to właśnie Chaim Weizmann stał się jego pierwszym prezydentem.

Dziedzictwo Herzla w ruchu syjonistycznym okazało się niezwykle ważne. Jego idee, zawarte w *Państwie żydowskim* i innych publikacjach, nadal stanowiły podstawę syjonistycznej ideologii. Wizja nowoczesnego żydowskiego państwa, opartego na wykształconym i dumnym narodzie, inspirowała kolejne pokolenia działaczy i myślicieli. W myśl jego planów realnie powstawało stopniowo osadnictwo żydowskie w Palestynie: rozwijały się kibuce, osiedla rolnicze oraz inne instytucje społeczne, które umocniły żydowską obecność w regionie.

Pamięć o ogromnej pracy Herzla na rzecz powstania żydowskiego państwa przetrwała jako wzór dla kolejnych pokoleń syjonistycznych działaczy. Jak wiadomo, cel został osiągnięty i państwo Izrael powstało w Palestynie w 1948 r. Zupełnie naturalna wydaje się decyzja władz państwa żydowskiego, aby uznać Herzla za symbolicznego ojca-założyciela. 16 sierpnia 1949 r. szczątki Teodora Herzla przewieziono do Jerozolimy i pochowano na wzgórzu, które nazwano jego imieniem. Jest to jedno z najważniejszych miejsc w historii współczesnego Izraela i odgrywa symboliczną rolę miejsca jedności wszystkich mieszkańców Erec Izrael bez względu na poglądy polityczne czy religijne.

DAWNY-NOWY KRAJ – WPROWADZENIE

Tekst *Dawny-nowy kraj* autorstwa Teodora Herzla jest utopijną powieścią, która została opublikowana w 1902 r. Herzl pisał *Dawny-nowy kraj* w okresie, gdy ruch syjonistyczny nabierał rozpędu i coraz popularniejsza stawała się idea powstania państwa żydowskiego w Ziemi Izraela. Książka miała na celu przedstawienie wizji przyszłego państwa żydowskiego, które byłoby odpowiedzią na trudności i prześladowania, z jakimi spotykali się Żydzi w Europie.

Tematyka powieści dotyka wielu aspektów społecznych, politycznych i kulturalnych. Herzl przedstawia obraz Nowej Ziemi (*Altneuland*), Nowego Społeczeństwa, które korzysta z doskonałości nowoczesnej technologii, dokonań współczesnej myśli społecznej, promuje równość między ludźmi i różnymi grupami etnicznymi. Jest to wyobrażone miejsce, w którym Żydzi i Arabowie żyją razem w harmonii, współpracując i czerpiąc korzyści z postępu technologicznego.

Pomysł napisania tego typu dzieła zaświtał Herzlowi prawdopodobnie w Paryżu w 1895 r. Być może przysłużył się temu jeden z jego znajomych, pisarz Alphonse Daudet, który w prywatnych rozmowach wskazywał, że książki potrafią zdziałać więcej niż rzeczywiste czyny. Jako przykład przywoływał powieść Harriet Beecher Stowe *Chata wuja Toma*, która potężnie wpłynęła na powszechną wiedzę o tym, czym było niewolnictwo, i uświadomiła szerokiej amerykańskiej publiczności zasadność abolicji¹². Wówczas jednak Herzl nie zdecydował się na zrealizowanie swojego powieściowego pomysłu, bo wszystkie siły przekierował na organizację ruchu syjonistycznego i nakreślenie jego manifestu w formie książeczki *Państwo żydowskie*.

Idea napisania powieści powróciła w 1901 r., w czasie, gdy instytucje syjonistyczne nabrały stabilności, a coroczne kongresy organizowały kalendarz działań. Herzl zyskał oddech, potrzebny, aby przemyśleć kształt powieści. Początkowo nadał jej tytuł *Nowy Syjon*, następnie zmienił go na *Altneuland*, co nawiązywało do nazwy praskiej synagogi Altneuschul. Nową powieść pisał Herzl szybko i już w 1902 r. została opublikowana w Lipsku, a później, jeszcze w tym samym roku, przetłumaczona na jidysz¹³ i hebrajski¹⁴. Błyskawicznie, bo w ciągu kilku miesięcy, *Dawny-nowy kraj* przetłumaczono na sześć kolejnych języków. Książka doczekała się także polskiego

12 Shlomo Avineri, *Rereading Herzl's Old-New Land*, „Jewish Review of Books” 2012 (Summer), no. 2, s. 63.

13 Przekładu dokonał Izrael Isidor Eljaszew pod tytułem *Altneuland*. Książka ukazała się w Warszawie w 1902 r.

14 Opublikowane także w Warszawie w 1902 r.

przekładu autorstwa Henryka Adlera, jednak opublikowany został dopiero w 1928 r. w Warszawie, zatem ponad ćwierć wieku po ukazaniu się oryginału¹⁵.

Jak wspomniałem, nadając książce tytuł, Herzl inspirował się Altneuschul – słynną synagogą w Pradze. Ta wspaniała budowla łączy w sobie średniowieczny styl architektoniczny z renesansowymi wpływami, stając się symbolicznym pomostem między dwiema epokami, a zarazem wyrazem idei ciągłości i odnowy judaizmu. Herzl postrzegał Altneuschul jako symbol narodu żydowskiego, jego ciągłości i trwania mimo zewnętrznych trudności. Chciał, aby tytuł jego powieści w pewien sposób odzwierciedlał ten symbol.

W tym kontekście ważna wydaje się zmiana tytułu powieści Herzla w przekładzie hebrajskim, mianowicie *Tel Awiw*, co oznacza „kopiec lub wzgórze wiosny”. Taki tytuł, niezgodny z oryginałem i odmienny od wspomnianej symboliki przyjętej przez Herzla, został zaproponowany przez tłumacza, sławnego żydowskiego działacza Nahuma Sokołowa. Sokołow widział *Tel Awiw* jako znak nowego żydowskiego państwa i chciał, aby tytuł książki odzwierciedlał tę intuicję. Wiosna (czyli hebrajskie słowo *awiw*) wskazuje na odnowę, nowe życie, a w jeszcze głębszym sensie – na nadzieję. Wiosna wiąże się z przebudzeniem i nowym cyklem. Być może Sokołow w ten sposób interpretował przesłanie Herzla: odnowa narodu żydowskiego to szansa, która sprawia, że można zacząć na nowo patrzeć w przyszłość z nadzieją. Przeszłość podkreślana przez Herzla w słowie *Altneuland* pozostaje nadal ważna, ponieważ istnieje ciągłość – tak jak postrzegamy to w cyklu pór roku. Wydaje się jednak, że wiosna najmocniej akcentuje przeminięcie tego, co już było, i nastawianie na przyszłość. Tytuł *Tel Awiw* stał się bardzo popularny i funkcjonował jako osobne wyrażenie, które następnie zostało przyjęte jako nazwa miasta żydowskiego, założonego w Palestynie. Miasto powstało w 1909 r. z inicjatywy grupy żydowskich imigrantów zauroczonych wizją Herzla przedstawioną na kartach powieści. Chcieli też podkreślić hebrajską tożsamość miasta i tytuł powieści zaproponowany przez Sokołowa nadawał się do tego znakomicie. Warto pamiętać, że miasto Tel Awiw jest dziś tętniącą życiem metropolią i ważnym centrum kultury i handlu, a w pewnym sensie można powiedzieć, że jest także urealnieniem utopijnej wizji przedstawionej w powieści *Dawny-nowy kraj*.

Tytuł książki Herzla jest znaczącym symbolem jego wizji celu i przyszłości narodu żydowskiego. Jest to idea nowego państwa, które reprezentuje zarówno nowoczesność, jak i tradycję, i które jest domem dla wszystkich Żydów bez względu

15 Książka ukazała się pod tytułem *U wrót nowego życia = (Altneuland): powieść-utopia*. Została opublikowana w Warszawie w 1928 r. Tłumacz nie wyjaśnił, dlaczego wybrał zmieniony tytuł, choć jest on uzasadniony treścią. Przekład Adlera nie należy do wybitnych. W kilku miejscach można znaleźć uproszczenia tekstu, parafrazę, a nawet zwykłe błędy. Przygotowując nowy przekład, rzadko odnosiłem się do Adlera.

na ich pochodzenie i poglądy. Powieść *Altneuland* została przetłumaczona na wiele języków, aby mogli ją czytać Żydzi mówiący różnymi językami, ale połączeni silnymi więzami wspólnego losu. Herzl świadomie wybrał utopię jako najskuteczniejszy sposób prezentacji wielkiej wizji wspaniałej przyszłości, która, jego zdaniem, miała szybko nadejść. Nie bał się opisać ani rozmachu radykalnych rozwiązań społecznych, ani fantastycznych pomysłów inżynierskich, ponieważ trudno posądzać utopię o megalomanię czy nadmiar fantazji. Przebojowość projektu nowego państwa budzi respekt nawet dzisiaj, a przecież było to wtedy jedynie marzenie Herzla. We współczesnym świecie nie jest również oczywiste, więc może warto na to zwrócić uwagę, że Herzl jako autor tak karkołomnej dla mieszczańskiej wizji idealnego państwa wyrósł wysoko nad swoją publiczność. Na dodatek w jego przypadku nie był to jedynie projekt literacki, ale początek prawdziwej i długiej drogi w nieznaną.

Lista pierwszego wydania i przekładów na inne języki (wybrane wydania):

Oryginał niemiecki: pierwsze wydanie

Herzl, Theodor, *Altneuland*, Leipzig: Hermann Seemann Nachfolger, 1902.

Hebrajski

Herzl, Theodor, *Tel-Aviv*, tłum. Nahum Sokolov, Warszawa: The Russian Zionist Organization, druk: „HaTzifra” Printing Press, 1902.

Jidysz

Herzl, Theodor, *Alt-nayland*, tłum. Israel Isidor Elyashev, Warszawa: druk: Gacefiry, 1902.

Rosyjski

Herzl, Theodor, *Обновленная страна*, Kijów: С. В. Кульженко (S. V. Kulzhenko), 1903.

Angielski

Herzl, Theodor, *Old-New Land (Altneuland)*, tłum. Lotta Levensohn, New York: Bloch Publishing Company, 1941.

Herzl, Theodor, *Altneuland, Old-New Land: novel*, tłum. Paula Arnold, wyd. 3, Haifa: Haifa Pub. Co., 1964.

Francuski

Herzl, Theodor, *Altneuland: nouveau pays ancien*, tłum., oprac./red. Denis Charbit, Paris: Éclat, 2004.

Polski

Herzl, Theodor, *U wrót nowego życia = (Altneuland): powieść-utopia*, tłum. Henryk Adler, Warszawa: M. J. Freid i S-ka, 1928.

Włoski

Herzl, Theodor, *Vecchia Terra Nuova*, red. Roberta Ascarelli, Arezzo: Bibliotheca Aretina, 2012.

Hiszpański

Herzl, Theodor, *Altneuland: La Vieja Nueva Tierra*, tłum. Marcos Beyer, [Independently Published], 2021.

Koncepcja utopii jako nurtu filozoficzno-społecznego

Utopia to wyidealizowane, doskonałe miejsce lub społeczność. Termin „utopia” pochodzi od greckich słów „ouk” (nie) i „topos” (miejsce), co oznacza „miejsce, którego nie ma”¹⁶. Utopie były od wieków przedmiotem fascynacji filozofów i artystów.

16 Klasyczne źródło dla utopii w znaczeniu nowożytnym: Tomasz Morus, *Utopia*, przeł. Kazimierz Abgarowicz, wprowadzeniem poprzedził Witold Ostrowski, Lublin: Daimonion, 1993. Na temat terminu i jego znaczenia literatura jest oczywiście bardzo obszerna. Podaję łatwo dostępne ogólne omówienie: Lyman Sargent Tower, *Utopianism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2010. Odnośnie do samej etymologii terminu utopia zob. na przykład klarowne wyjaśnienie: „«Essere-contro» oggi significa pensare storicamente ed utopicamente. Pensare l'utopia (dal greco ou, non, e topos, luogo) in maniera seria significa porre l'accento sulla sua dimensione conflittuale ovvero su quell'ou che – lungi dall'indicare l'irrealizzabilità dell'utopia – sottolinea il suo essere in conflitto con la realtà esistente. Inoltre, è bene precisare che storia ed utopia non sono due termini mutuamente escludentesi. Da un lato, infatti, non è difficile constatare come il pensiero utopico fiorisca nei periodi di grande crisi storica e, dall'altro, come non sempre l'utopia sia contrapposta tout court al pensiero apocalittico e millenarista per il fatto che essa – a differenza di questi ultimi – sarebbe «immobile in un eterno presente»”, cyt. za: Corrado Claverini, *Tommaso Campanella e Giocchino da Fiore. «Riaprire il conflitto» a partire dal pensiero utopico e apocalittico*, „Giornale Critico di Storia delle Idee” 2014, N. 11, s. 24–25. Przekład polski cytowanego fragmentu: „«Być-przeciw» znaczy dzisiaj myśleć historycznie i utopijnie. Potraktować utopię (od greckiego ou – «nie» oraz topos – «miejsce») poważnie, to położyć nacisk na jej wymiar konfliktowy, czyli na owo ou, które – będąc dalekie od sugerowania niewykonalności utopii – podkreśla jej pozostawanie w konflikcie z istniejącą rzeczywistością. Ponadto warto doprecyzować, że historia i utopia nie są pojęciami wzajemnie się wykluczającymi. Z jednej strony łatwo spostrzec, że myślenie utopijne rozkwita w okresach wielkich kryzysów historycznych, z drugiej zaś, że nie zawsze utopia jest po prostu (tout court) przeciwstawiana myśleniu apokaliptycznemu

W swoich dziełach przedstawiali oni różne wizje idealnych społeczeństw, w których panował pokój, dobrobyt i sprawiedliwość.

Jednym z najsłynniejszych przykładów utopii jest *Państwo* Platona¹⁷. Filozof przedstawia wizję idealnego państwa, w którym panuje równość, sprawiedliwość i harmonia. Oparte jest na idei arystokracji umysłowej, czyli władza w tym państwie należy do ludzi najmądrzejszych i najsprawiedliwszych. Inne przykłady utopii to *Utopia* Tomasza More'a, *Miasto Słońca* Tommasa Campanelli¹⁸, *Nowa Atlantyda* Franciszka Bacona¹⁹ czy *W roku 2000* Edwarda Bellamy'ego²⁰.

Spróbuję krótko przyrzeć się tym dziełom. *Utopia* Tomasza More'a została wydana po raz pierwszy w 1516 r. Autor wybrał formę dialogu, w którym Morus, główny bohater, opowiada o wymyślonej wyspie, gdzie panuje idealny ustrój społeczny. Wyspa Utopia jest podzielona na pięćdziesiąt cztery miasta²¹, w których żyją ludzie o różnych profesjach. Wszyscy mieszkańcy wyspy pracują sześć godzin dziennie²², a resztę czasu poświęcają na naukę, sport i zabawę. Na Utopii nie ma własności prywatnej, a wszyscy są sobie równi. Morus przedstawia wiele cennych pomysłów na reformę społeczeństwa, na przykład proponuje wprowadzenie powszechnego wykształcenia, opieki socjalnej i ochrony środowiska. Jak widać, niegdyś utopijne idee stały się inspiracją dla zmian społecznych i naszą codziennością.

Innym sławnym dziełem utopijnym jest *Miasto Słońca* Tommasa Campanelli, wydane w 1602 r.²³ Tutaj także pojawia się opis idealnego miasta na wyspie otoczonej oceanem. Miasto Słońca jest obwarowane murem, a w jego centrum znajduje się duży plac, na którym stoi świątynia. Mieszkańcy wykonują różne zawody, ale wszyscy są równi i mają takie same prawa. Nikt nie zna pojęcia własności prywatnej, bo każdy

i katastroficznemu z tego powodu, że w odróżnieniu od tych ostatnich miała być «niezmienna w wiecznym teraz»" (tłum. własne).

17 Platon, *Państwo*, przeł. Władysław Witwicki, Warszawa: Antyk, 2003 (szczególnie ks. V–VII o rządach filozofów).

18 Tommaso Campanella, *Miasto słońca*, przeł. Lech i Róża Brandwajnowie, Warszawa: Alfa, 1994.

19 Francis Bacon, *Nowa Atlantyda; Z Wielkiej odnowy*, przeł. Wiktor Kornatowski, Jan Wikarjak, wstęp Jerzy Szacki, Warszawa: Alfa-Wero, 1995.

20 Edward Bellamy, *W roku 2000 (Looking Backward 2000–1887): powieść*, przeł. Józef Karol Potocki, Warszawa: Wydawnictwo „Głosu”, 1890.

21 Zob. Morus, *Utopia...*, ks. II.

22 *Ibidem*.

23 Warto wskazać, że autor napisał to dzieło w czasie pobytu w więzieniu. Pierwotna wersja była w języku włoskim, a w 1613 r. Campanella przygotował przekład dzieła na łacinę. Niemniej dzieło w tym języku ukazało się dopiero w 1623 r. Zob. Claverini, *Tommaso Campanella e Gioacchino da Fiore...*, s. 25–27.

pracuje na rzecz wspólnego dobra. Konflikty między ludźmi rozwiązuje się przez rozmowę i nie ma potrzeby utrzymywania służb porządkowych. Miasto Słońca jest oazą spokoju i harmonii.

Niemal w tym samym czasie, bo już w roku 1627, opublikowane zostało kolejne wybitne dzieło o tematyce utopijnej, mianowicie *Nowa Atlantyda* Franciszka Bacona²⁴. Znajdujemy w nim opis idealnego państwa opartego na nauce i stałym postępie, rządzonego przez wykształconych ludzi. Państwo Bacona jest zamożne i potężne, a jego mieszkańcy żyją w pokoju. Autor sądzi, że otwartość społeczeństwa na nowe idee i zmiany oraz przedsiębiorczość obywateli mogą być gwarantem sukcesu. *Nowa Atlantyda* niesie ze sobą cenną ideę, zgodnie z którą rozwój nauki może stać się drogą do szczęśliwego i dostatniego życia.

Nurt filozoficzno-społeczny utopii w XIX wieku

Wizje utopii stanowiły istotny element myśli XIX w., okresu pełnego zmian społecznych, rewolucji przemysłowej oraz pojawienia się nowych idei politycznych i ekonomicznych. W tym czasie, oprócz znanego nurtu myślenia liberalnego, narodziły się również dwa nowe kierunki utopijne: socjalizm i komunizm. Obie te idee skupiały się na rewolucyjnych transformacjach społeczeństwa i gospodarki, dążąc do stworzenia bardziej sprawiedliwego i egalitarnego porządku.

Wśród utopii socjalistycznych XIX w. wyróżniają się prace, takie jak wspomniana wcześniej *W roku 2000* autorstwa Edwarda Bellamy'ego oraz dzieło Roberta Owena²⁵. Bellamy przedstawia wizję społeczeństwa, w którym każdy człowiek ma zagwarantowane podstawowe potrzeby, a wszyscy współpracują dla dobra ogółu, eliminując w ten sposób rywalizację i wyzysk. To szczególnie znacząca powieść, która ukazywała harmonijny obraz społeczeństwa opartego na solidarności i współpracy. Z kolei Owen buduje wizję nowego bezklasowego społeczeństwa, opartego na równości i eliminacji wszelkiej własności. Zasadniczo społeczeństwo złożone jest z małych, w pełni autarkicznych grup, które reprezentują wyłącznie własny interes, a wszelkie relacje wspólnotowe oparte są na silnej podmiotowości owych grup. Owen bardzo mocno podkreślał znaczenie głębokich reform społecznych, co musiało prowadzić do całkowitej odnowy człowieka i jego pozycji jako istoty społecznej. Jednym z ważnych wątków prowadzących do realizacji postulatu tworzenia nowego człowieka i nowego społeczeństwa jest edukacja najmłodszych pokoleń, która zdaniem Owena

²⁴ Bacon, *Nowa Atlantyda*. *Z Wielkiej odnowy...*

²⁵ Robert Owen, *A New View of Society and Other Writings*, ed. Gregory Claeys, London: Penguin Classics, 1991.

powinna przybrać postać powszechną. Zadaniem owej edukacji było wykształcenie odpowiedniego typu mentalności, który ostatecznie przyniesie pożądane zmiany, i wykreowanie właściwego autarkicznego społeczeństwa. Być może w tym przypadku motyw kształtowania poprzez edukację młodego człowieka został wyróżniony w takim stopniu po raz pierwszy²⁶.

Do charakterystycznych dzieł utopijnych, które można zaliczyć do nurtu komunistycznego, należy *Manifest komunistyczny* Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, wydany w 1848 r., który stał się podstawowym dokumentem ruchu komunistycznego. Z kolei w dziele pod znamienym tytułem *Nowe chrześcijaństwo* inny czołowy protagonista komunizmu i anarchizmu, Henri de Saint-Simon, zawarł śmiałe koncepcje organizacji społeczeństwa absolutnie równych jednostek bez jakiegokolwiek klasy panującej. Bez wątpienia należy także wspomnieć o wydany w 1867 r. dziele Marksa *Kapitał*. Ta monumentalna praca, która w pewien sposób stała się biblią późniejszego komunizmu, głęboko analizuje mechanizmy kapitalistycznego systemu ekonomicznego i jego konsekwencje dla społeczeństwa.

Dawny-nowy kraj jako utopia

Jako dzieło literackie powieść Herzla nie może konkurować z powieściami wielkich pisarzy tamtych czasów. Jeśli aspiracje Herzla sięgały również obszaru sztuki pisarskiej (o czym świadczą jego wysiłki związane z tym, żeby zaistnieć jako pisarz czy dramaturg), to *Dawny-nowy kraj*²⁷ jest próbą nieudaną. Wartości tego dzieła należy szukać poza sztuką literacką. Po pierwsze, książka była napisana dla diaspory żydowskich kolonizatorów i entuzjastów ruchu syjonistycznego jako obraz idei zdolnej popchnąć te środowiska do zwiększonego wysiłku. Po drugie, sprawdza się jako dokument historyczny, świadectwo używania przez Herzla utopii jako pomysłowego i skutecznego narzędzia, które pomagało w wysiłkach utworzenia żydowskiej ojczyzny.

26 Thomas Henry Huxley odniósł się do tego następująco: „I think that everyone who is compelled to look closely into the problem of popular education, must be led to Owen's conclusions that the infants' school is, so to speak, the key of the position. Robert Owen, discerned this great fact, and had the courage and patience to work out his theory into a practical reality”. T. H. Huxley w 1871 r., cyt. za: *The Nation. A Weekly Journal Devoted to Politics, Literature, science & Art*, vol. 75, New York: New York Evening Post Company, 1902, s. 131.

27 Zob. na przykład: Dmitry Shumsky, “*This Ship Is Zion!*”: Travel, Tourism, and Cultural Zionism in Theodor Herzl's “*Altneuland*”, „*Jewish Quarterly Review*” 2014, vol. 104, issue 3, s. 471–493. Mocną krytykę dzieła Herzla można znaleźć także w: Shlomo Avineri, *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State*, New York: Basic Books, 1981, s. 156–178.

Podobnie jak wiele utopii *Altneuland* mieści się w obszarze kluczowej dla Żydów wizji prezentowanej w *Starym Testamencie*, to znaczy prorockiej obietnicy Ziemi Obiecanej, w której wody tryskają na pustyni, a wilk i owca pasą się razem. *Altneuland* odnawia te wizje w dziewiętnastowiecznej perspektywie, w fascynujący sposób łącząc różne niereligijne nurty: ideę socjalizmu, modernizmu, kultu techniki, fascynacji inżynierią społeczną. Wszystko to Herzl wprzęga w ramy agresywnego nacjonalizmu, który ma wreszcie przywrócić Żydom ich należne w świecie miejsce „narodu wybranego”. *Dawny-nowy kraj* sam w sobie należy do tej wymaginowanej światowej organizacji narodów – utopii XIX w. – opisów, które można znaleźć w takich powieściach jak *Freiland* Teodora Hertzki²⁸ czy choćby u wspomnianego Edwarda Bellamy’ego.

Freiland Teodora Hertzki

W tym krótkim zarysie historii utopii należy wskazać na wspomniane wyżej dzieło, które być może w największym stopniu zainspirowało Herzla. Chodzi mianowicie o książkę Teodora Hertzki *Freiland. Ein soziales Zukunftsbild*. Zupełnie dzisiaj zapomniany austriacki Żyd, wywodzący się z konserwatywnej rodziny, był o dwadzieścia lat starszym kolegą Herzla z czasów jego pracy dla „*Neue Freie Presse*” w Wiedniu. Z racji swojego uniwersyteckiego, ekonomicznego wykształcenia zajmował się głównie zagadnieniami gospodarczymi, jednak interesował go bardzo związek ekonomii z problemami społecznymi i dynamicznym rozwojem technologicznym. Pozostawił po sobie pokaźny dorobek pozycji ekonomicznych, jednak uwagę zwraca właśnie wydane w 1890 r. dzieło, w którym Hertzka, posługując się formą reportażu, opisuje utopijną spółdzielnię osiedlową w dzisiejszej Kenii, opierając się na szczegółowych rozważaniach ekonomiczno-narodowych. Książka zyskała wielu zwolenników, należeli do nich między innymi Franz Oppenheimer, Gustav Lilienthal i jego brat Otto. Pozycja zdobyła dość dużą popularność i stała się inspiracją dla niektórych środowisk żydowskich. W wielu krajach powstały „kluby *Freiland*”. Należy podkreślić, że próbowano realizować projekty autora dotyczące działalności ekonomicznej połączonej z tworzeniem specyficznej grupy społecznej, niemniej nie zakończyły się one powodzeniem. Nie przeszkodziło to jednak twórcy cieszyć się popularnością, bo już w roku ukazania się książki na rynek trafiło dziesięć kolejnych wydań²⁹. Warto także zaznaczyć, że utopia książki *Freiland* pozostaje pod bardzo silnym wpływem

28 Theodor Hertzka, *Freiland. Ein soziales Zukunftsbild*, Leipzig: Duncker und Humblot, 1890. Praca doczekała się kilku wydań.

29 Arthur Ransom, *A Competitive Utopia*, „*The Gentleman’s Magazine*” 1891, vol. 271, s. 44–49.

poglądów Eugena Dühringa³⁰, który całe zło istniejącego systemu gospodarczego widział w kapitale i czynszu gruntowym. Ponieważ Hertzka zbudował swoje teorie, inspirując się także dziełami wspomnianego wyżej Edwarda Bellamy'ego, często był określany w środowisku swoich zwolenników jako „austriacki Bellamy”.

Ramę utopijnej powieści Herzla *Dawny-nowy kraj* stanowi wizyta w żydowskim państwie dwadzieścia lat w przyszłości – a mianowicie w 1923 r. – dwóch mizantropów. Jeden to Kingscourt, zamożny szlachcic pochodzenia niemieckiego, a drugi to Fryderyk Lowenberg, „wykształcony, zrozpaczony” młody Żyd z Europy Środkowej, złamany osobistym dramatem i brakiem perspektyw w realiach dziewiętnastowiecznej monarchii Habsburgów. Gnani obrzydzeniem do mieszczańskiego społeczeństwa i okrutnego świata wyjechali razem, żeby spędzić życie na odosobnionej wyspie na Pacyfiku. Po drodze na wyspę odwiedzili w roku 1902 Palestynę, zastając obraz kompletnej ruiny: „Wszędzie nędza w jaskrawo orientalnych łachmanach...”. W powietrzu unosił się dziwny, grobowy zapach pleśni: „Obszar wiejski, z wyjątkiem kilku osiedli pionierów, był obrazem dezolacji. Niziny były w większości piaskiem i bagnem, chude pola wyglądały, jakby były spalone...”. Jedyną pozytywną myślą, jaką wyraził w czasie tej podróży Kingscourt, była nadzieja, że Żydzi są zdolni do stworzenia w tym miejscu eksperymentalnego kraju dla wszystkich ludzi – nowej wspólnoty. Przyjaciele udają się na swoją wyspę i pozostają tam przez dwadzieścia lat.

Kiedy jakimś zbiegiem okoliczności wracają w 1923 r. do Palestyny, zastają na miejscu kwitnące żydowskie państwo w samym centrum świata: „Ogromne okręty [...] stały zakotwiczone na redzie między Akką a podnóżem Karmelu [...]. Na południu [...] poniżej starego miasta Hajfy na łagodnych wzgórzach przy wybrzeżu, powstały wspaniałe rzeczy. Tysiące białych willi lśniło wśród bujnie zielonych ogrodów [...]. Na brzegu błękitnego Morza Śródziemnego wybudowano wspaniałe, nowoczesne miasto”.

Podróżnicy znajdują kraj zamieszkany przez inteligentnych ludzi, którzy doskonale wykonują swoją pracę i cieszą się największym możliwym sukcesem. Obserwują świat triumfu urbanistyki i inżynierii, gdzie główny architekt albo inżynier mają pozycję równie wysoką jak prezydent. Namacalnym majątkiem *Dawnego-nowego kraju* są rolnictwo, rozwój technologii chemicznych, instytut naukowo-badawczy, Akademia Żydowska wzorowana na Akademii Francuskiej, opery i świątynia oraz ochrona natury, umiłowanie krajobrazu. Jest to kraina bajkowych pomarańczowych gajów, a jednocześnie źródło ropy i potasu, karmiąca samowystarczalną wspólnotę na skrzyżowaniu światowych linii kolejowych i szlaków żeglugowych. Żydzi, którzy

30 Ważna wydaje się tu jego praca: Eugen Dühring, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*, Berlin: Verlag von Theobald Grieben, 1871.

niegdyś byli nędzarzami prześladowanymi w brudnych gettach, teraz mieszkają w wил-
lach i produkują maszyny, które pracują za nich, aby oni mogli spędzać wolny czas
na śpiewaniu „Schumanna, Rubinsteina, Wagnera, Verdiego i Gounoda”. Nowe Spo-
łeczeństwo zawdzięcza swój sukces eksperymentalnemu systemowi gospodarczemu.
Mutualizm, czyli system pośredni między indywidualizmem a kolektywizmem,
umożliwia współistnienie prywatnych przedsiębiorstw i założeń spółdzielczych.
Regulację stanowi uniwersalne pragnienie (narzucone przez państwo), aby uzyskać
uczciwy zysk, dzielić się bogactwem i zachęcać do indywidualnej inicjatywy. Biedni
obywatele tego państwa pozostają biedni tylko „przez własne wady lub brak odpo-
wiedzialności, lub nieszczęście”.

Podróżnicy dowiadują się także, że dzięki istnieniu *Altneulandu* zniknął antyse-
mityzm na całym świecie. Stało się to dlatego, że w Nowym Społeczeństwie chciwi,
wyniosli Żydzi są postrzegani po prostu jako chciwi, ostentacyjni ludzie, natomiast
w innych krajach exodus Żydów do *Altneulandu* sprawił, że ci nieliczni, którzy pozo-
stali, są teraz cenioną mniejszością. Ci, którzy chcą się asymilować w swoich krajach,
mogą to zrobić bez poczucia winy lub urazy ze strony społeczeństw tych krajów.